

G.A. van Hamel

Fijnaut, C.J.C.F.

Published in:
Delikt en Delinkwent

Publication date:
1984

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Fijnaut, C. J. C. F. (1984). G.A. van Hamel: Een behoudend strafrechtshervormer. *Delikt en Delinkwent*, 14(1), 8-24.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

G.A. van Hamel: een behoudend strafrechtshervormer

1 Inleiding

In de afgelopen jaren hebben tal van aanhangers van de zogenaamde radicale criminologie gefulmineerd tegen de gangbare 'etiologische', 'positivistische', 'rechtse' criminologie.

Een van de belangrijke kritieken die vanuit deze 'linkse' hoek op de traditionele criminologie wordt geleverd, is dat zij veel te veel wordt gedomineerd door strafrechtelijke opvattingen omtrent misdaad en misdadigers. Deze 'radicale' gedachte is tot nu toe het beste uitgewerkt door A. Baratta in zijn artikel *Strafrechtsdogmatik und Kriminologie. Zur Vergangenheit und Zukunft des Modells einer gesamten Strafrechtswissenschaft* dat is gepubliceerd in het eerste nummer van het *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft* van 1980. (*1) Baratta betoogt hierin eerstens dat de wetenschappelijke discussie in de strafrechtswetenschap vanaf het einde van de 19e eeuw tot en met de jaren '30 was gebaseerd op het model van een integratie tussen strafrechtsdogmatiek en 'officiële' criminologie, en somt vervolgens een aantal redenen op waarom het tegenwoordig veel moeilijker zou zijn om criminologie en strafrecht te integreren dan ten tijde van de stichting van de *Internationale Kriminalistische Vereinigung*.

Hoe aanvechtbaar deze opvattingen zijn, werd onlangs indirect aangetoond door Ph. Jenkins in zijn studie over *The radicals and the rehabilitative ideal, 1890-1930*. (*2) Uit deze studie blijkt namelijk zeer duidelijk dat in Amerika en Engeland rond 1900 de verhouding tussen de moderne criminologie en het strafrecht het voorwerp was van bittere intellectuele en politieke discussies, waarin – oh, ironie – met name socialistische denkers de integratiegedachte voorstonden, en liberale en katholieke auteurs de invloed van deze criminologie op de strafrechtsbedeling verfoeiden.

Zelf heb ik nog niet zo lang geleden aan de hand van een beschrijving van de toenmalige ontwikkelingen in Frankrijk en van een analyse van de wetenschappelijke geschriften van Franz von Liszt in Duitsland en van

* Raadadviseur bij het ministerie van justitie, buitengewoon docent aan de KU Leuven.

(*1) A. Baratta. *Strafrechtsdogmatik und Kriminologie. Zur Vergangenheit und Zukunft des Modells einer gesamten Strafrechtswissenschaft*. *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, 92, 1980, 1, 107-142.

(*2) Ph. Jenkins. *The radicals and the rehabilitative ideal, 1890-1930*. *Criminology*, 20, 1982, 3-4, 347-372.

Adolphe Prins in België, laten zien dat in elk geval ook voor deze 3 landen het betoog van Baratta, voorzover het slaat op de verhouding tussen criminologie en strafrecht rond de voorbije eeuwwisseling, niet opgaat. (*3)

In dit artikel nu zal aan de hand van de geschriften van G.A. van Hamel, die samen met F. von Liszt en A. Prins de *Internationale Kriminalistische Vereinigung* heeft gesticht, worden nagegaan of de beweringen van Baratta misschien wel hout snijden voor de toenmalige situatie in Nederland.

II De visie van A. Baratta op het verleden en de toekomst van een 'gesamte Strafrechtswissenschaft'

Meer bepaald beweert Baratta dat rond 1900 de criminologie werd beheerst door 2 veronderstellingen:

1. criminologie is een speurtocht naar de oorzaken van criminaliteit;
2. de crimineel is een geheel ander iemand dan de niet-crimineel.

Door toedoen van deze beide veronderstellingen was de positivistische criminologie, zo meent hij, erg doelmatig ten aanzien van het vigerende strafrecht en de officiële criminele politiek. In het bijzonder moet men oog hebben voor de afhankelijkheid van deze criminologie van het bestaande strafrecht(sbedelingsstelsel) bij de bepaling van haar onderzoeksobject. Bij de ontwikkeling van theorieën werd namelijk uitsluitend gebruik gemaakt van gegevens over personen die waren opgesloten in gevangenissen en dergelijke. Via deze 'methodologische' afhankelijkheid vormde de positivistische criminologie verder een legitimering van de bestaande strafrechtsbedeling. Door nl. het onderzoek te concentreren op de verschillen tussen degenen die door de strafrechtsbedeling 'gepakt' zijn en 'de anderen', zonder hierbij de selectiviteit van deze bedeling te betrekken die volgens de latere theorieën als de voornaamste oorzaak van die verschillen moet worden beschouwd, ver sluierde en dus rechtvaardigde zij de werking en de uitwerking van de strafrechtsbedeling.

Verder moet volgens Baratta het succes van het model van een geïntegreerde strafrechtswetenschap ook worden toegeschreven aan het feit dat de positivistische criminologie was gebonden aan de heersende ideologie van de strafrechtswetenschap, waarvan de kern volgens hem zou hebben bestaan uit onder meer de volgende beginselen:

- het beginsel van goed en kwaad: de samenleving is goed, misdaad en misdadigers zijn kwade elementen in het maatschappelijk systeem;

(*3) C. Fijnaut, *Criminologie en strafrecht(sbedeling): hun onderlinge verhouding rond de voorbije eeuwwisseling*. In: *Strafrecht in balans. Opstellen over strafrecht aangeboden aan A.C. Geurts*. Arnhem, 1983, 41-79.

- het beginsel van de schuld: misdaad is de uitdrukking van een verwerpelijke instelling omdat de dader bewust tegen maatgevende waarden en normen van de maatschappij heeft gezondigd die er reeds zijn vóórdat de wetgever ze sanctioneerde;
- het legitimizeitsbeginsel: de staat, als uiting van de maatschappij, is gerechtigd om de criminaliteit, waarvoor bepaalde individuen verantwoordelijk zijn, te bestrijden;
- het gelijkheidsbeginsel: het strafrecht is voor iedereen gelijk; criminaliteit is schending van het strafrecht en omvat het gedrag van een afwijkende minderheid;
- het beginsel van het maatschappelijk belang en van de natuurlijke misdaad: in de strafwetgeving gaat het om de schending van fundamentele belangen die voor het behoud van welke maatschappij dan ook van wezenlijke betekenis zijn; slechts een klein deel van de delicten slaat op de schending van een bepaalde politieke en economische orde;
- het beginsel van preventie: straf moet zeker niet alleen de misdaad vergelden maar veeleer nog haar voorkomen, hetzij door mensen te motiveren om geen misdaad te plegen, hetzij door misdadigers te resocialiseren.

Na de uiteenzetting van deze beginselen gaat Baratta in op de ontwikkeling van de verhouding tussen criminologie en strafrecht sedert de jaren '30. In zijn analyse van deze ontwikkeling gaat hij ervan uit dat het model van een 'gesamte Strafrechtswissenschaft' sedertdien in verval is geraakt, en dat er sinds die tijd 'eine bedeutende ideologische Divergenz' tussen deze criminologie en het strafrecht is gegroeid. Maar hij voegt hier onmiddellijk de beschouwing aan toe dat de nieuwere, liberale, criminologie wél 'eine theoretische und ideologische Basis (hat geschaffen), auf der es möglich ist, korrespondierend mit der Entwicklung der kapitalistischen Sozialstruktur von der liberal-klassischen Phase zum organisierten Kapitalismus eine neue Strategie der Kontrolle von Abweichungen zu entwickeln, die diese Phase der Entwicklung und der Reproduktion von gesellschaftlichen Verhältnissen angemessener Rechnung trägt als eine sich fast ausschliesslich aufs Strafrecht stützende Strategie' (p. 117). Deze nieuwe 'Strategie der Kontrolle', die past bij de technocratische en productiebevorderende tendenzen van de welvaartstaat, behelst dat het zwaartepunt van de controle wordt verlegd van strafrechtelijke repressie naar 'weniger institutionalisierte und mehr "diffuse" Methoden der Kontrolle ...' (p. 117). Concrete voorbeelden van de nieuwe middelen die hij bedoelt, geeft Baratta niet.

Het tweede deel van zijn artikel is grotendeels gewijd aan de bespreking

van een aantal redenen waarom het momenteel veel slechter zou lukken om criminologie en strafrecht te integreren dan ten tijde van de stichting van de *Internationale Kriminalistische Vereinigung*. Deze redenen zijn:

- het gebrek aan ideologische convergentie tussen de criminologie en de strafrechtswetenschap;
- het feit dat de criminologie tegenwoordig niet langer uitsluitend crimineel gedrag in haar onderzoek betreft maar ook de organisatie en werking zélf van de strafrechtsbedeling en de strafrechtsdogmatiek;
- de maatschappij-kritische inslag van de belangstelling van de moderne criminologie voor de strafwetgeving en de bijbehorende jurisprudentie, terwijl in het juridische *discours* over deze wetgeving geen plaats voor maatschappijkritische overwegingen is;
- het resultaat van criminologische analyse van de strafrechtsbedeling dat de invloed die de strafrechtswetenschap op rechterlijke beslissingen kan uitoefenen, de facto erg beperkt is;
- de betrekkelijk geringe invloed van de (kritische) criminologie bij het maken van strafwetten en nemen van crimineel-politieke beslissingen, omdat de juristen, die zowat het monopolie van de bemiddeling tussen de criminologie en de beleidscentra hebben, haast vanzelf een behoudende instelling ten opzichte van de strafrechtsbedeling hebben;
- en tenslotte het feit, dat de strafrechtswetenschap slechts in beperkte mate wat kan aanvangen met criminologische inzichten en bevindingen, omdat haar vermogen gering is om op eigen kracht de dogmatische en ideologische structuren te vernieuwen die haar sinds haar ontstaan in de tweede helft van de vorige eeuw kenmerken.

Helemaal in de lijn van zijn betoog stelt Baratta aan het slot van zijn artikel de vraag hoe de strafrechtswetenschap op de uitdaging van de moderne criminologie zou kunnen reageren. Meestal, zegt hij, weigert men in de officiële strafrechtswetenschap om kennis te nemen van de bevindingen van de criminologie. Op de tweede plaats zou de criminologie de strafrechtsbeoefenaren een slecht geweten kunnen bezorgen. En tenslotte zou een radicale transformatie van de strafrechtsbedeling en daarmee van de strafrechtswetenschap op gang gebracht kunnen worden, een transformatie die dus geen bewerking van de oude 'gesamte Strafrechtswissenschaft' is, geen beter strafrecht oplevert, maar 'etwas, das besser als das Strafrecht ist', om met Radbruch te spreken. Maar de mate waarin dit kan worden verwezenlijkt, zal ervan afhangen, 'ob in der Gesellschaft der politische Wille oder die politischen Bedingungen, die für die Transformation des Strafrechtssystems erforderlich sind, mehr oder weniger entwickelt sind' (p. 141).

III G.A. van Hamel: een behoudend strafrechtshervormer

Evenals A. Prins is G.A. van Hamel (1842-1917) iemand geweest die heeft gewerkt in de praktijk van de strafrechtsbedeling, een vooraanstaande plaats bekleedde in de rechtswetenschap en daarenboven sociaal en politiek erg bedrijvig was. Een van de verschillen met Prins is evenwel dat Van Hamel zijn functies niet zo cumuleerde maar meer spreidde in de tijd.

Hij begon zijn loopbaan als advocaat en leraar, om op het einde van de jaren '60 al vlug over te stappen naar het openbaar ministerie. In 1878 werd hij rechtsgeleerd adviseur van het departement van oorlog. Twee jaar later werd hij benoemd tot hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Deze functie gaf hij in 1909 op om voor de Liberale Unie, de partij van de progressieve liberalen, zitting te nemen in de Tweede Kamer en gedeputeerde van de Provinciale Staten van Noord-Holland te worden. In de gemeente Amsterdam was hij voordien overigens al jaren actief op het vlak van de gezondheidszorg en de kindbescherming. Zijn belangrijke rol in het Nederlandse rechtskundige leven komt duidelijk tot uitdrukking in het feit, dat in 1870 op zijn initiatief naar Duits voorbeeld de Nederlandsche Juristen-Vereniging werd gesticht, dat hij een van de oprichters was van het Tijdschrift voor Strafrecht (in 1886), en dat hij in 1907 samen met anderen het Psychiatrisch-Juridisch Gezelschap oprichtte. (*4)

In het *In Memoriam* dat Fr. von Liszt over Van Hamel schreef, kenschetst hij deze enerzijds als de 'unermüdliche Kriminalpolitiker' die heel sterk aanleunde bij de opvattingen van de moderne Italiaanse criminologen, m.n. Lombroso, en anderzijds als 'einer unserer bedeutendsten strafrechtlichen Dogmatiker'. (*5) Aannemende dat deze typering juist is, dan is het werk van G.A. van Hamel wellicht nog beter dan dat van A. Prins geschikt om de opvattingen van Baratta over de verhouding tussen de criminologie en het strafrecht op het einde van de 19e eeuw op hun juistheid te onderzoeken.

Eerst zal hier worden nagegaan hoe Van Hamel zich in zijn essays, artikelen en lezingen heeft uitgelaten over deze verhouding. (*6) Vervolgens

(*4) M.P. Vrij. *Pour commémorer le pionnier G.A. van Hamel et pour combler une lacune*. Revue Internationale de Droit Pénal, 22, 1951, 2-3, 361-364. W.P.J. Pompe. *Geschiedenis der Nederlandse strafrechtswetenschap sinds de codificatie-beweging*. In: *Geschiedenis der Nederlandse rechtswetenschap*, Amsterdam, 1956, dl. III, 365-368.

(*5) F. von Liszt. *G.A. van Hamel. Ein Nachruf*. Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft, 38, 1917, 6, 565.

(*6) Het merendeel van zijn losse publikaties is opgenomen in *Verspreide Opstellen*, Leiden, 1912, 2 dln. Wij houden ons in dit artikel aan de publikaties die in dit boek zijn verzameld.

zal apart worden bekeken hoe in zijn befaamde *Inleiding tot de studie van het Nederlandse strafrecht* de genoemde verhouding tot uitdrukking komt.

III.1 *De losse publicaties van een vooruitstrevende maar dogmatische straffjurist*

Anders dan in het geval van A. Prins ademen de eerste publikaties van G.A. van Hamel in het geheel geen maatschappijkritische geest uit. Zij getuigen ook niet van een gezindheid om het strafrecht radicaal te hervormen. Een van zijn eerste artikelen draagt weliswaar de op het eerste oog aantrekkelijke titel *Eene stem uit Italië* (1878), maar het gaat hier geenszins om de stem van Lombroso, doch om die van hemzelf, sprekend over de herziening van het wetboek van strafrecht in Italië en in Nederland. (*7) Wel laat Van Hamel zich in dit artikel kennen als een vooruitstrevend man, als een man van zijn tijd die met veel anderen inzag dat 'het in Nederland heersende strafrecht bijna in elk opzicht verouderd is', en hierom de voorgestelde recodificatie van het strafrecht toejuichte. Ook in de inaugurele rede die Van Hamel bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt (1880) hield over *De grenzen der heerschappij van het strafrecht*, zijn nog geen sporen te onderkennen van de latere strafrechtshervormer. (*8) Integendeel zelfs, zou men kunnen zeggen, omdat hier bij de omschrijving van de rol van het strafrecht in het maatschappelijk leven een zéér beperkt uitgangspunt wordt gekozen: 'geen strafrecht dan tot handhaving van het recht, geen strafrecht waar tot hetzelfde einde andere middelen voldoende zijn'. Hoe ver ligt dit uitgangspunt immers niet af van de idee dat het strafrecht moet dienen tot de beveiliging van de maatschappelijke orde!

Deze laatste idee vatte bij Van Hamel pas post in 1884-1885 toen hij ter voorbereiding van een lezing over de straftoemeting voor het internationaal penitentiair congres te Rome kennis nam van het befaamde artikel van von Liszt over *Der Zweckgedanke im Strafrecht*. (*9) In navolging van von Liszt sprak Van Hamel in zijn referaat toen ook van onverbeterlijke en verbeterlijke gewoontemisdadigers en van gelegenheidsmisdadigers, en pleitte hij voor de opneming van de levenslange vrijheidsberoving in het arsenaal van straffen.

De eerste keer echter dat Van Hamel zich in geschrifte als een vurig aanhanger van 'de nieuwe richting' in het strafrecht presenteerde, was pas in 1889 toen hij in het Tijdschrift voor Strafrecht berichtte over *De Interna-*

(*7) G.A. van Hamel, op. cit., I, 68-112.

(*8) G.A. van Hamel, op. cit., I, 150-181.

(*9) G.A. van Hamel, op. cit., I, 308-334; W.P.J. Pompe, art. cit., 372.

tionale Vereniging voor Strafrecht. (*10) In deze bijdrage bracht hij naar voren dat deze vereniging ervan uitging dat 'misdad en straf even goed uit een sociologisch als uit een juridisch oogpunt moeten worden bezien', en dat zij zich ten doel stelde 'om die overtuiging en de daaruit voortvloeiende consequenties te doen huldigen in wetenschap en wetgeving'. Tegenwoordig, zo vervolgde hij, hebben de strafrechtsjuristen immers enerzijds vooral belangstelling voor 'de leer van het misdrijf' en hierin weer vooral voor 'de vaststelling van de begrippen, waarnaar (...) de strafrechtelijke aansprakelijkheid en de toepasselijkheid der strafbedreigingen moet worden bepaald', en anderzijds voor 'de leer der straf'. Op zichzelf is deze belangstelling goed en noodzakelijk, maar zij is niet voldoende. Aan de ene kant is het nodig dat de criminalisten zich meer inlaten met de studie van de achtergronden van misdad als sociaal verschijnsel, aan de andere kant moet het feit, dat 'al die jaar in jaar uit bedreigde, opgelegde, en ondergane straffen voor de vermindering van de criminaliteit veel te weinig hebben uitgericht', hen meer doen twifelen over huidige inhoud, organisatie en werking van de wetgeving, de rechtspleging en de strafuitvoering dan in feite het geval is. Van Hamel gaf daarenboven graag toe dat de vereniging was 'gegroeid uit het zaad, uitgestrooid door de nieuwe positieve school, die gevestigd werd door de Italianen Lombroso, Ferri, Grafofalo (...)'.

Uit deze laatste woorden mag evenwel niet worden afgeleid dat Van Hamel in dit bericht reeds zinspeelde op een integratie van de moderne criminologie met het strafrecht, zoals Baratta die bedoelt. Evenmin mag de gedachte aan zulke integratie worden vastgeknoopt aan het feit dat Van Hamel in dit stuk de opvatting ten toon spreidde dat de juristen de 'hoeders der rechtspleging' zijn, en de vertegenwoordigers van de nieuwe criminologie dus tot hun helpers in deze bombardeerde. Want ook al suggereren deze formuleringen *afhankelijkheid van de criminologie ten opzichte van de bestaande strafrechtsbedeling*, de eerdere aanhalingen uit het bericht van Van Hamel laten duidelijk zien hoezeer ook in zijn ogen de nieuwe criminologie deze strafrechtsbedeling in al haar facetten ter discussie stelde! Daarenboven mag niet uit het oog worden verloren, dat Van Hamel in dit stuk onmiskenbaar niet alleen toenadering tussen de criminologie en het strafrecht bepleitte, maar tezelfdertijd afstand tussen beide wetenschappen schiep door uitdrukkelijk te stellen dat de nieuwe vereniging niet 'alle denkbeelden van die zijde, door wien ook geuit en van welke strekking ook, aanhangt of voor hare rekening neemt'. Waarmee hij als vanzelf te kennen gaf dat ook in theorie de integratie tussen de criminologie en het strafrecht wel

(*10) G.A. van Hamel, op. cit., I, 497-502.

problematischer was dan zijn definitie van criminologie als hulpwetenschap van het strafrecht suggereerde.

In het jaar daarop, in 1890, zette Van Hamel zijn visie nader uiteen in een redevoering, getiteld *De tegenwoordige beweging op het gebied van het strafrecht*. (*11) Deze redevoering levert onomstotelijk het bewijs dat ook in dit geval de integratie-these van Baratta op wezenlijke punten volstrekt onhoudbaar is. Krachtig koos Van Hamel hier immers stelling tegen het gangbare strafrecht en de bestaande strafrechtsbedeling. Het strafrecht is, zo schreef hij, met name in de figuur van de wetgever en van de wetsverklaarder, ernstig aangetast door de kwaal van het dogmatisme. De strafrechtsbedeling op haar beurt lijkt op een 'criminele klappermolen' die eentonig ronddraait, 'aan het klappen gebracht door een zeer humanen, een zeer nauwgezetten, een juridisch uitnemend gevormden, maar een wel wat dogmatischen en van veel werkelijke dingen onkundigen Aeolus'. De nieuwe beweging in het strafrecht, op gang gebracht door de angstaanjagende stijging van de misdaad en door de aantrekkelijkheid van de natuurwetenschappelijke onderzoeksmethode, zo vervolgde hij, keert zich daarentegen naar de misdaad als een biologisch en sociaal verschijnsel en wil tevens strafrechtelijke middelen aanreiken om de misdaad effectief te bestrijden.

Kan alleen al op grond van het vorenstaande met reden worden beweerd dat de moderne criminologie in die tijd de bestaande strafrechtsbedeling in het algemeen kennelijk niet bepaald legitimeerde, het is wel juist dat Van Hamel in deze uiteenzetting de criminologie beschouwt als een wetenschap die op de eerste plaats naar de oorzaken van misdaad speurt. Maar dit is dan ook zo ongeveer het enige dat past in hetgeen Baratta concreet omtrent de toenmalige verhouding tussen criminologie en strafrecht naar voren brengt.

Op de eerste plaats zegt Van Hamel nl. duidelijk dat hij niet competent is om de bevindingen van de bio-anthropologische criminologie te beoordelen, en geeft hij zich verder geen moeite om de tegenstellingen en tegenspraken in de moderne criminologie te verhullen. Meer bepaald distantieert hij zich persoonlijk van de idee dat er een duidelijk onderscheid zou bestaan tussen misdadigers en niet-misdadigers en geeft er zo impliciet blijk van de selectieve werking van de strafrechtsbedeling te onderkennen. Dat Van Hamel dan ook geen poging waagt om op grond van deze verscheurde en tegenstrijdige nieuwe criminologie de contouren van een nieuw strafrecht (in enge zin) uit te tekenen, is alleszins begrijpelijk. Hij geeft alleen aan

(*11) G.A. van Hamel, op. cit., I, 523-551.

welke gevolgen de nieuwe denkbeelden zouden kunnen hebben voor de behandeling van misdadigers.

Op de tweede plaats blijkt uit deze redevoering dat de manier waarop Baratta de ideologische gebondenheid van de moderne criminologie aan het heersende strafrecht voorstelt, op talrijke punten niet klopt met de wijze waarop deze binding in dit geschrift van Van Hamel tot uitdrukking komt. Goed, deze aanziet de misdaad als een kwaad, hij kent de staat het recht toe om dit kwaad te bestrijden, en een aantal delicten beschouwt hij inderdaad als schendingen van fundamentele maatschappelijke belangen, maar op grond hiervan kan niet worden gezegd:

- dat Van Hamel de samenleving zonder meer 'goed' vindt, want op tal van punten acht hij het maatschappelijk bestel problematisch;
- dat hij het schuldbeginsel, zoals dit door Baratta is geformuleerd, accepteert, want daarvoor hangt hij te zeer een deterministische visie op het plegen van delicten aan;
- dat hij diens gelijkheidsbeginsel zonder meer aanhangt, want hij pleit o.a. juist voor verregaande individualisering van het strafrecht;
- dat hij geen oog heeft voor de historische wisselingen in de wettelijke definities van misdaad, want hier spreekt hij uitdrukkelijk over, zij het ook op 'n relativerende wijze;
- dat hij slechts een klein deel van de delicten beschouwt als een gevaar voor 'n bepaalde politieke en economische orde, want, integendeel, hij noemt alle gewoontemisdadigers tezamen, zonder uitzondering, een groot gevaar voor 'den maatschappelijken vrede en de maatschappelijke ontwikkeling', voor 'de algemeene rechtsveiligheid, met name in de grote steden, omdat bij iedere ernstige ordeverstoring verdorven en niets ontziende hulp troepen der partij van wanorde toevloeden';
- en dat hij, tenslotte, een voorstander van het gangbare strafrecht was omdat hij het zgn. preventieprincipe verdedigde, want Van Hamel verweet dit strafrecht juist dat het alleen op vergelding uit was en de voorkoming van misdaad verwaarloosde; juist omdat in het bestaande strafrecht alleen de vergeldingsleer telde, zette hij er zich tegen af.

Op de derde plaats dient – ter vergelijking met de problemen waarvan Baratta zegt dat zij tegenwoordig de integratie van criminologie en strafrecht ernstig zouden belemmeren – te worden gesteld dat er dus ook aan het einde van de 19e eeuw geen sprake was van ideologische convergentie tussen de nieuwe criminologie en het bestaande strafrecht. Verder blijkt alleen al uit dit geschrift van Van Hamel duidelijk hoezeer deze criminologie prikkelde tot de kritische studie van de bestaande strafwetgeving, de werking van de justitie en de inrichting van het gevangeniswezen. Bovendien signa-

leert Van Hamel hierin herhaaldelijk hoezeer – over behoudzucht gesproken! – de nieuwlichters moeten opboksen tegen het verzet van geleerden, ambtenaren en magistraten tegen hun ideeën, zodat ook voor die tijd het renovatievermogen van de strafrechtsbedeling echt niet mag worden overschat.

Het merendeel van de (15) artikelen die Van Hamel tussen 1890 en 1900 schreef, getuigen eveneens zeer duidelijk van zijn streven om de strafrechtsbedeling te hervormen volgens de opvattingen die in 'de nieuwe richting' opgang maakten. Zij handelen over de vergaderingen en congressen van de betrokken internationale verenigingen, over strafrechtshervorming in andere landen, over de straftoemeting en de strafuitvoering enz. Dit neemt echter niet het opmerkelijke feit weg dat in de overige artikelen, met name die over een zo dogmatisch onderwerp als de deelneming en over een zo belangrijk probleem als de organisatie van het politie-apparaat, Van Hamel niet of nauwelijks rept van de nieuwe ontwikkelingen in de strafrechtswetenschap, ofschoon, zo zou men denken, een overtuigd hervormer ook bij de behandeling van deze vraagstukken de toepassing van de nieuwe denkbeelden zou uitproberen. Dit roept de vraag op of Van Hamel eigenlijk wel die vurige aanhanger van 'de nieuwe richting' was waarvoor hij gewoonlijk wordt gehouden? Naar mijn mening was hij dat niet. Meer dan A. Prins in elk geval hield hij vast aan de traditionele beoefening van het strafrecht en nam hij op traditionele wijze deel aan conventionele discussies over zulke aanslepende onderwerpen als de (re-)organisatie van de politie. In mijn ogen weerspiegelt zich in deze houding overigens het feit dat hij – in tegenstelling tot Prins – nimmer heeft gepleit voor radicale algemeen-maatschappelijke hervormingen. Van Hamel paarde kennelijk een gematigde, zij 't ook vooruitstrevende, politieke opstelling aan een progressieve, maar terughoudende, visie op de herziening van het strafrecht.

Dit blijkt trouwens zeer duidelijk uit zijn uitvoerige bespreking – onder de titel *Crimineele aetiologie* (1899) – van de geschriften van een andere bekende Nederlandse strafrechtshervormer, nl. A. Aletrino. (*12) Dit artikel begint hij met te zeggen dat er nogal wat verschillen zijn tussen de aanhangers van 'de nieuwe richting'. Zij bewegen zich, zo schrijft hij, 'van de uiterste linkerkant met baanbrekende vurigheid tot de uiterste rechterkant met volgende voorzichtigheid'. Hij plaatst Aletrino zonder omhaal van woorden aan de uiterste linkerkant, zichzelf situeert hij aan de rechterkant met de woorden: 'De waarheid is, dunkt mij, deze: de voortgaande studiën naar de oorzaken der criminaliteit zullen alleen geleidelijk, somtijds

(*12) G.A. van Hamel, op. cit., II, 940-957.

met nadruk, als door de kracht van gistende ideeën, maar meer nog bijna onbemerkt, als door het stil stuwen van langzaam zich ontspannend denken en voelen, in wetgeving, rechtspraak en administratieve praktijk kleinere en grotere veranderingen brengen van hoge waarde'. En hij knoopt hieraan onmiddellijk de overweging vast dat 'hoé vaster wij ons aansluiten aan de nieuwere, de 'antropologisch-sociologische' richting (...), hoe groter onze eerbied moet blijven voor wat de 'klassiek-juridische' richting veroverd heeft. Zij blijft de kampioen der individuele vrijheid tegenover misbruik van overheidsgezag al heet het justitie. En wat Lombroso is voor den wetenschappelijksten zin, dat is, in de 2e helft der 18e eeuw, Beccaria geweest voor den rechtszin op ditzelfde gebied'. Hoe de bestaande richting en de 'nieuwe richting' dan met elkaar verzoend kunnen worden werkt Van Hamel hier niet uit. Hij zegt alleen te hopen dat in de toekomst de kwestie van de individuele toerekenbaarheid wordt gebannen uit de dagelijkse bedeling van het strafrecht, en dat in de wetenschap het speurwerk naar de oorzaken van misdaad wordt voortgezet. Zelfs de mogelijke consequenties van dit deterministisch uitgangspunt voor de verhouding tussen de justitiële overheid en de burger laat hij geheel buiten beschouwing, alsof bij de praktische toepassing van zijn uitgangspunt geen misbruik van overheidsgezag te duchten valt! Hierdoor wordt weer eens onderstreept dat Baratta veel en veel te simpel denkt over de verhouding tussen het bestaande strafrecht en de moderne criminologie aan het einde van de 19e eeuw: degenen die zogezegd het meest intensief bij de bepaling van deze verhouding betrokken waren, liepen om de meest wezenlijke theoretische struikelblokken voor een echte integratie van beide disciplines heen.

Ook in de (± 10) artikelen die Van Hamel nog in het begin van de 20e eeuw schreef, hield hij zich ver van de fundamentele integratieproblematiek. Dit blijkt niet beter dan uit zijn bijdrage voor een uitgave van de verzamelde werken van Lombroso in 1906. In deze bijdrage, getiteld *l'anthropologie criminelle et les dogmes du droit pénal*, (*13) toont Van Hamel wel aan, en terecht, dat de nieuwe strafrechtswetenschap de hele bestaande strafrechtsdogmatiek volkomen op de helling zet, en de traditionele opvattingen omtrent bv. de persoonlijke verantwoordelijkheid, de causaliteit, de poging, de deelneming en de samenloop grondig ondermijnt, maar de nieuwe concepties van deze leerstukken laat hij helemaal in het vage. Naar de stellingen van Baratta toe bewijst dit gegeven eens te meer dat de moderne criminologie helemaal niet aansloot bij de toenmalige strafrechtsdogmatiek, en dat de opbouw van een nieuw strafrecht, aangepast aan deze criminolo-

(*13) G.A. van Hamel, op. cit., II, 1045-1054.

gie, een ontzettend moeilijke opgave was, waarmee zelfs zo'n gedegen dogmaticus als Van Hamel maar zeer moeizaam vorderde. Een geïntegreerde strafrechtswetenschap was op het einde van de 19e eeuw helemaal niet zo gemakkelijk te verwezenlijken!

Interessant in dit verband is tenslotte nog een van de allerlaatste publicaties van de hand van Van Hamel, en wel zijn bijdrage aan een feestnummer van het *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft* voor von Liszt over *Die ethische Bedeutung der modernen Richtung im Strafrecht (1911)*, omdat hij hierin op verfijnde wijze schildert wat volgens hem uiteindelijk het maatschappelijk gevolg van de eventuele doorbraak van de nieuwe strafrechtswetenschap zal zijn. (*14) In het begin van dit essay schrijft hij dat de nieuwe strafrechtswetenschap er onherroepelijk toe moest leiden 'dasz die Verbrechenstherapie im weitesten Sinne aufgefasst wurde als soziale Hygiene, sich nicht beschränkend auf die Behandlung des verbrecherischen Individuums, sondern sich ausdehnend zu einer allgemeinen Reform auf allen innerhalb einer kriminogenen Einfluszsphäre liegenden Gebieten des gesellschaftlichen Lebens, vorzüglich zur Hebung von schlechten sozialen Verhältnissen und zur Besserung von sozialen Uebelständen'. Aan het slot beschrijft hij welke betekenis aan de toepassing van deze sociale hygiëne moet worden toegekend: enerzijds dat de misdadigers ertoe worden gebracht om zich te onderwerpen aan de normen van het recht of, als dit niet mogelijk blijkt, dat zij uit de samenleving worden verwijderd, en anderzijds, dat maatschappelijke hervormingen tot stand worden gebracht, 'damit die soziale Ordnung selbst erhöht werde und fortschreitend auf der Stufe einer höheren Kultur mehr und mehr des Rechtsschutzes wert sei'. Te zamen illustreren deze zinsneden voortreffelijk hoe diepgaand de opvattingen van Van Hamel over de maatschappelijke rol van het strafrecht onder invloed van de moderne criminologie zijn gewijzigd. Stond hij in het begin van zijn academische loopbaan op het standpunt dat 'de heerschappij van het strafrecht' zo beperkt mogelijk moest zijn, bij de afloop van zijn carrière stemde hij ermee in dat zijn heerschappij uitdeinde over de gehele samenleving en rechtsorde. Tevens kan uit deze tekst worden afgeleid dat Van Hamel veel beter dan Baratta heeft begrepen dat reeds aan het einde van de 19e eeuw de moderne criminologie een stimulans was voor de verruiming van de al dan niet strafrechtelijke controlestructuren in de samenleving.

(*14) G.A. van Hamel, op. cit., II, 1071-1078.

III.2 De schepper van de bekende, máár juridische Inleiding

Vorenstaande schets van de ontwikkeling van de ideeën van Van Hamel omtrent de verhouding tussen de (nieuwe) criminologie en het (bestaande) strafrecht vergemakkelijkt aanzienlijk de analyse van zijn hoofdwerk op dit punt. De eerste uitgave van de *Inleiding tot de studie van het Nederlandsche Strafrecht* dateert van 1889. (*15) De tweede 'geheel herziene' uitgave van dit werk verscheen in 1907 en was twee keer zo dik. In 1913 werd nog door Van Hamel zelf een derde uitgave verzorgd, die slechts op ondergeschikte punten is bijgewerkt. In het bijzonder de eerste twee uitgaven van deze *Inleiding* zijn dus geschikt om de wetenschappelijke ontwikkeling van Van Hamel te volgen vanuit het gezichtspunt dat in deze beschouwing is ingenomen.

In de eerste uitgave van de *Inleiding* laat Van Hamel zich direct duidelijk kennen als een aanhanger van 'de nieuwe richting' doordat hij de wetenschap van het strafrecht enerzijds definieert als een rechtswetenschap, dat wil zeggen als een 'systematiserende wetenschap, zoekend naar de vaststelling van scherp begrensde begrippen en beginselen' (p. 12), en anderzijds als een sociale wetenschap, criminologie, dat wil zeggen als de leer van de oorzaken en de bestrijding van de criminaliteit (p. 13). Hoe de ene wetenschap zich tot de andere verhoudt, doet Van Hamel niet uit de doeken. Hij stelt alleen (p. 17) dat – gelet op de uitgangspunten van de bestaande strafwetgeving – bij de dogmatische behandeling en de toepassing van het positieve strafrecht de criminologie voorlopig nog niet veel kan uitrichten. Wel heeft zij volgens hem daarentegen bij 'de kritische behandeling' van dit strafrecht 'een ruim arbeidsveld'. Voor Van Hamel was het dus van meet af aan duidelijk dat integratie van de (moderne) criminologie en het (bestaande) strafrecht op dat moment volstrekt onmogelijk was, maar dat deze criminologie wel een nuttig wapen vormde om het bestaande strafrecht en de toenmalige strafrechtsbedeling op fundamentele wijze aan te vechten. De vraag die wel onmiddellijk rijst, en die met het oog op de ontkrachting van Baratta's visie óók gesteld moet worden, is: hanteerde Van Hamel dit wapen reeds in deze omvangrijke studie? Het antwoord is wel positief, maar niet volmondig. Want deze uitgave behelst vóór alles nog een conventionele, zij 't ook erudiete en zeer lezenswaardige, uiteenzetting van de beginselen en de begrippen van het bestaande strafrecht. Slechts hier en daar, bv. bij de bespreking van de strafrechtstheorieën, en bij de behande-

(*15) G.A. van Hamel. *Inleiding tot de studie van het Nederlandsche strafrecht*. Haarlem-'s-Gravenhage, 1889.

ling van de individuele verantwoordelijkheid en toerekeningsvatbaarheid, en van de straffen, confronteert Van Hamel de gangbare opvattingen en praktijken met de ideeën van 'de nieuwe richting', en dit dan meestal nog op zeer bescheiden wijze. In deze uitgave is echt geen bevlogen vernieuwer aan het werk, eerder een vooruitziend restaurateur. Alleen in de inleidende beschouwing over het strafsysteem waagt hij zich aan de uitspraak dat het historische begrip van de straf bij de voortgang van 'de nieuwe richting' zal moeten wijken voor de idee van 'maatregelen tot bestrijding van de misdaad' (p. 393).

De tweede uitgave, hoeveel omvangrijker ook, levert niet zo'n verschillend beeld van Van Hamel's wetenschappelijke opstelling en inzichten op.

De lezer krijgt bij de uiteenzetting over de wetenschap van het strafrecht als criminologie direct een vrij omvangrijk overzicht van de stand van zaken voorgeschoteld, maar een fundamentele discussie over de problemen die zich voordoen bij de integratie van de moderne criminologie in het strafrecht, treft hij echter ook nu niet aan. Ook hier weer laat Van Hamel het bij opmerkingen als: 'voortgaande studiën op dit gebied zullen grooten invloed hebben op de strafrechtspolitik, maar ook, – al is de invloed hier minder direct – op de strafrechtsdogmatiek' (pp. 23-24). Wat dit laatste betreft, voegt hij hieraan toe dat de ideeën van 'de nieuwe richting' ertoe zullen leiden dat enerzijds bij alle algemene leerstukken 'die zich daartoe lenen', een subjectieve theorie zal worden gehuldigd, een theorie die uitgaat van de gezindheid van de dader, en dat anderzijds de algemene strafrechtsdogmatiek aanzienlijk zal worden vereenvoudigd.

Welnu, van die vereenvoudiging is in deze studie nog helemaal niets te merken: het grootste deel (zo'n 500 bladzijden) is gewijd aan de strafrechtsdogmatiek. Het eerstgenoemde gevolg is in deze uitgave wel duidelijker aanwijsbaar dan in de uitgave van 1889. Meer dan daar worden hier in de bespreking van bv. de poging en de deelneming, overwegingen, ontleend aan de subjectieve leer, vervlochten.

Voor de lezer die vertrouwd is met het hoofdwerk van A. Prins, *Science pénale et droit positif*, is het echter opvallend, hoe weinig in deze inleiding van Van Hamel in feite wordt gewerkt met de resultaten die het onderzoek en de discussie binnen de moderne criminologie in die tijd hadden opgeleverd. Waar men bij A. Prins telkens weer wordt overladen met criminologische beschouwingen en gegevens, moet men het bij G.A. van Hamel vrijwel uitsluitend doen met wijsgerig-historische en dogmatisch-juridische overzichten en redeneringen. In het geval van Van Hamel, ook al wordt hij een van de grote pioniers van 'de nieuwe richting' genoemd, kan dan ook zeker niet worden gezegd, zoals in de stellingen van Baratta ligt vervat, dat

de criminologie de kennis opleverde die nodig was om een systematische strafrechtstheorie op te bouwen. Van Hamel was enkel een vooruitstrevend en knap strafrechtsjurist. Voor de criminologie, en met name dan de bio-anthropologische criminologie, spreidde hij hooguit enige juridische interesse ten toon. Een heuse poging tot integratie of tot synthese van de moderne criminologie en het strafrecht ondernam hij nergens, laat staan dat hij ooit zelf criminologisch onderzoek verrichtte of oorspronkelijke criminologische ideeën op papier zette! De kanttekening van W.P.J. Pompe, dat deze *Inleiding* getuigenis aflegt van de worsteling van Van Hamel met 'de tegenstelling tussen het klassieke strafrecht volgens het wetboek van strafrecht en het sociaal verdedigingsrecht volgens zijn ideaal' is naar mijn mening dus schromelijk overdreven. (*16) Zelfs daar waar in een boek als deze *Inleiding* de moderne criminologie nog betrekkelijk gemakkelijk zou kunnen worden toegepast, nl. bij de analyse van het Nederlandse strafstelsel, is de lopende tekst grotendeels gewijd aan een bespreking van de rechtskundige situatie terzake. De criminologische discussies rondom de straftoemeting en -toepassing worden wel aangehaald, maar meer nog verdrongen naar het notenapparaat

III.3 De algemene discussie in Nederland

Ter afronding van deze bespreking van de wetenschappelijke geschriften van Van Hamel is het tenslotte aangewezen om erop te wijzen dat de wetenschappelijke discussie die aan het eind van de 19e eeuw en in het begin van de 20e eeuw in Nederland in het algemeen werd gevoerd omtrent de verhouding van de moderne criminologie tot het (bestaande) strafrecht, óók niet was gebaseerd op een model van integratie. Nee, tal van polemische geschriften tonen de juistheid aan van de opmerking die J.R.B. de Roos in 1917 maakte: de hervormers en hun denkbeelden werden 'nog geen halve eeuw terug (...) uitgekreten als revolutionair, als strijdig met de rechtsorde en berekend op het afbreken van de draagzuilen der maatschappelijke orde'. (*17) Hier mag worden volstaan met het vestigen van de aandacht op de studies van J.A. Levy, R. van der Mey, F. Tummers en anderen, (*18) waarin

(*16) W.P.J. Pompe, art. cit., 383.

(*17) J.R.B. de Roos. *Veranderde tijden*. Tijdschrift voor Strafrecht, 28, 1917, 465.

(*18) B. Gewin. *Strafrecht en de zg. 'nieuwe richting'*. Utrecht, 1910. J.A. Levy. *Het indeterminisme (de psychische causaliteit)*. Leiden, 1901. F. Tummers. *De 'nieuwere' richting in de strafrechtswetenschap*. Nijmegen, 1911. R. van der Mey. *Een studie over de grondslagen der zoogenaamde 'nieuwe richting' in de strafrechtswetenschap*. Leiden, 1904. Zie verder de kritische beschouwingen van collega's van Van Hamel zoals J. Domela Nieuwenhuis. *Het wezen der straf*. Groningen, 1899, en H. van der Hoeven. *Over waardering en hervorming van het strafrecht*. Leiden, 1902.

met alle mogelijke historische, religieuze, morele, juridische, staatkundige technische en praktische argumenten de denkbeelden van o.a. Van Hamel en de reeds geciteerde A. Aletrino (*19) werden bestreden. Maar tevens geven de woorden van De Roos aan dat met het verstrijken van de jaren de ideeën van 'de nieuwe richting' op bepaalde punten toch ingang hadden gevonden in de strafrechtswetenschap, de wetgeving en de strafrechtsbedeling. En dit kan ook met de nodige voorbeelden worden geïllustreerd. (*20) Maar alleen al het feit dat de criminologie in de periode 1886-1936 in het Tijdschrift voor Strafrecht slechts mondjesmaat aan haar trekken kwam, toont aan hoezeer ook in Nederland nog later in de 20e eeuw de integratie van de (moderne) criminologie en de strafrechtsdogmatiek, zoals onze Baratta die bedoelt, een illusie is gebleven. (*21)

IV Besluit

Op grond van het vorenstaande onderzoekje kan zonder meer worden beweerd dat ook voor Nederland Baratta's visie op de verhouding tussen (moderne) criminologie en strafrecht(sbedeling) rond de voorbije eeuwwisseling niet klopt. Ook hier was de criminologie een uitdaging voor het strafrecht, die weliswaar door sommigen werd aangenomen, maar door velen werd afgewezen of gewoon genegeerd. Van een min of meer algemene integratie van de beide disciplines was geen sprake, ook niet bij Van Hamel die deze integratie zogezegd nastreefde. Deze integratie was en bleef een illusie, een fictie. Wel was de moderne criminologie één van de middelen om veranderingen te bewerkstelligen in het strafrecht zelf, in de strafrechtsbedeling, en in de onmiddellijke en wijde maatschappelijke omgeving hiervan. Maar zoals door Th. Duesterberg in het geval van Frankrijk héél duidelijk is aangetoond, waren deze hervormingen een onderdeel van een globale kentering van het maatschappelijk leven en van de politieke machtsverhoudingen daarbinnen. (*22) Zij verliepen mede hierom helemaal niet pro-

(*19) A. Aletrino. *Twee opstellen over criminele anthropologie*. Amsterdam, 1898. Zie over leven en werk van deze opmerkelijke figuur J. van Weringh. *Aletrino als criminoloog*. BZZZLLETIN, 99, 1982, 11, 93-96, 115, en R.J. Landman en J. van Weringh. *De wereld van Aletrino*. Tijdschrift voor criminologie, 19, 1977, 144-155.

(*20) Men raadplege o.a. W. Einthoven. *Beschouwingen over eenige misdadigersclassificaties*. Leiden, 1906, en H. van Maanen. *De ontwikkeling van het strafstelsel blijkens de ontworpen strafwetboeken van den laatsten tijd (Duitschland, Oostenrijk, Zwitserland)*. Amersfoort, 1912.

(*21) W.A. Bonger. *De criminologie in het 'Tijdschrift voor Strafrecht', 1886-1936*. In: W.A. Bonger. *Verspreide geschriften*. Amsterdam, 1950, I, 121-133.

(*22) Th.J. Duesterberg. *Criminology and the social order in nineteenth century France*. Indiana University, 1979 (niet uitgegeven).

bleemloos, zo gladjes, als Baratta volstrekt onhistorisch meent te kunnen poneren. De tegenstand was groot.

Hiermee is natuurlijk nog niet aangetoond dat zijn stelling, nl. dat het tegenwoordig veel moeilijker zou zijn om criminologie en strafrecht te integreren dan ten tijde van de *Internationale Kriminalistische Vereinigung* in haar geheel verkeerd is. Hiervoor is alleen duidelijk gemaakt dat het rond de vorige eeuwwisseling evenmin gemakkelijk was om beide disciplines te integreren, en dat die integratie ook niet plaatsvond. Of het tegenwoordig nog moeilijker zou zijn dan toen om zulke integratie te realiseren, is een vraag waarop het antwoord hiervoor niet gegeven is. Dat zou een vergelijkend onderzoek gevergd hebben. Uit recente pogingen om de sociale wetenschappen en het strafrecht onder één noemer te brengen blijkt echter wel dat het ook in deze tijd erg moeilijk is zulk een verzoening tot stand te brengen. (*23) Of het zoveel moeilijker is dan vroeger waag ik op grond van vorenstaand onderzoek evenwel te betwijfelen. Trouwens, zou de vraag na dit alles niet eerder moeten luiden: is integratie tussen de criminologie en het strafrecht wel mogelijk, en, zo ja, is zij dan wenselijk?

Belangrijker dan deze conclusie vind ik eigenlijk evenwel dat een onderzoekje als dit laat zien hoe armzalig het is gesteld met de kennis van de geschiedenis van de criminologie. Niet alleen in het artikel van Baratta maar ook in zovele andere publikaties over dit onderwerp wordt deze geschiedenis op de meest onwetenschappelijke en oppervlakkige wijze behandeld. Het is al heel goed, wanneer de auteurs met hun ideeën en eventuele onderzoeksresultaten op een wat accurate wijze worden gepresenteerd. Maar ook deze min of meer gelukkige vorm van geschiedschrijving voldoet op geen stukken na nog aan de tegenwoordige opvattingen over wetenschapsgeschiedenis en aan de methodische vereisten die aan zulk een geschiedenis worden gesteld. (*24) Het is de hoogste tijd dat aan de hand van onderzoek in primaire bronnen en gekwalificeerde secundaire bronnen wordt overgegaan tot de analyse van de organisatie van de criminologiebeoefening, van de connecties tussen criminologische theorieën, onderzoeken en instituten enerzijds en de politieke en sociaal-economische ontwikkelingen anderzijds, en van de feitelijke relaties tussen criminologie en strafrechtsbedeling.

(*23) Bv. K. Lüderssen und F. Sack (Hrsgb.) *Vom Nutzen und Nachteil der Sozialwissenschaften für das Strafrecht*. Frankfurt am Main, 1980, 2 Bde.

(*24) Cl. Burrichter (Hrsgb.) *Grundlegung der historischen Wissenschaftsforschung*. Basel-Stuttgart, 1979.